

49. KRAJOBRAZ Z PAMIĘCIĄ CZY PAMIĘĆ O KRAJOBRAZIE?

JACEK WOLSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk,
Zakład Geoekologii i Klimatologii

Skala czasoprzestrzenna i konsekwencje krajobrazowe procesów zachodzących na obszarze historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej przez 70 lat od wysiedlenia ludności okazały się być unikalne w wymiarze europejskim (Wolski, 2007, 2009). Zróżnicowanie dawnej działalności człowieka, a następnie nałożenie się abiotycznych i biotycznych procesów renaturalizacyjnych oraz wtórnej antropopresji (zwłaszcza gospodarki leśnej i działalności wielkoobszarowych państwowych gospodarstw rolnych), doprowadziło do powstania specyficznych typów jednostek przestrzennych trudnych do jednoznacznego zdefiniowania. Tworzą je przede wszystkim tereny wiejskie porzucone przez ludność, w obrębie których zanikły wartości niematerialne (duchowe) oraz brak jest żywych relacji między sferą produkcyjną i nieprodukcyjną, ale jednocześnie pewne historyczne układy przestrzenne, formy czy obiekty wciąż widnieją w krajobrazie i są świadectwem ograniczonej ciągłości funkcjonalno-strukturalnej. To miejsca, w których uporządkowany świat znaczeń został zamieniony w mniej lub bardziej nieuporządkowaną przestrzeń rządzoną przede wszystkim prawami natury.

Klasyfikowanie, ewaluacja, łączenie (regionalizacja) i dzielenie (typologia) fragmentów rzeczywistości materialnej oraz tworzenie z nich logicznych konstrukcji niewątpliwie ułatwia charakterystykę struktur przestrzennych, zachodzących procesów i wzajemnych zależności. Z drugiej jednak strony niemal zawsze stanowi tylko pewne przybliżenie, bowiem koherentny system przestrzenny człowiek-gospodarka-przyroda składa się z około 90 000 zmiennych powiązanych kilkoma

milionami relacji (Kostrowicki, 1992). W praktyce niemożliwa jest więc jego pełna analiza czy kwantyfikacja, zwłaszcza w ramach holistycznej koncepcji przyrody stanowiącej, że determinującymi czynnikami w naturze są „całości” (gr. *hólos* – cały), których nie da się sprowadzić do sumy ich części.

W badaniach obiektów materialnych występujących w realnym środowisku pułapką może też być zastępowanie empirycznego wartościowania wyłącznie subiektywną i aprioryczną oceną. Ukształtowany w ten sposób w umyśle człowieka (podmiotu wartościującego) wizerunek krajobrazu nie stanowi bowiem samodzielnego, obiektywnego bytu, ale jedynie pewną konstrukcję myślową. Według K. Kopczyńskiego (2009, s. 59) *niemożliwe jest mówienie o krajobrazie niezależnym od człowieka. Nawet jeśli chodzi o fragment przestrzeni niedotkniętej zmianami cywilizacyjnymi, samo postrzeganie go jest nasycone treściami społecznymi. Odbiór emocjonalny, ocena estetyczna nierozzerwalnie łączą się z kodami kulturowymi*. Immanentną bowiem cechą każdego wartościowania, nawet najbardziej sformalizowanego, bazującego na jednoznacznych kryteriach i mierzalnych cechach, jest jakaś doza subiektywizmu. Nigdy bowiem nie może być spełniony postulat pełnej niezależności przedmiotu poznania od podmiotu poznającego, bowiem zawsze między nimi istnieje jakiś filtr kulturowy (Plit, 2011). W ujęciu socjologicznym można mówić o nacechowanej emocjonalnie przestrzeni prywatno-osobistej, która wraz z wymiarem geograficznym i kontekstem historycznym współtworzy obraz krajobrazu – zwłaszcza tego, który jest elementem prywatnej (a nie ideologicznej) ojczyzny (Połomski, 2010).

Upływ czasu, jakże istotny w przypadku badań historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej, także nie jest sprzymierzeńcem obiektywnego wartościowania, bowiem przedmioty naszych wspomnień w coraz większym stopniu ulegać będą mitologizacji. Jak pisze A. Górka (2011, s. 251), *mity to przekształcona za pomocą wyobraźni i opowiedziana przeszłość. To przeszłość zapamiętana i utrwalona w sposób intencjonalny, a więc niekoniecznie w zgodzie z faktami. [...] Mity powstają wtedy, gdy kruszeje pamięć żywych o czasach, których one dotyczą. Są metaforą straty kształtowaną na „uchodźctwie”, poza miejscem zdarzeń, które opisują*. W takiej sytuacji odtwarzanie faktów, chronologii wydarzeń czy związków przyczynowo-skutkowych schodzi na dalszy plan, ustępując miejsca de facto badaniu pamięci i jej powiązań z historią. Ponad wszelką wątpliwość jednak przeszłość, mimo wszelkich potencjalnych meandrów procesu jej poznawania, jest najważniejszym budulcem własnej tożsamości jednostki, bowiem *pewność tego, że „byłem”, jest nieodłącznym elementem „jestem”* (Połomski, 2010, s. 28).

Jak więc nazwać i zdefiniować, w świetle powyższych trudności, krajobraz opuszczonych prawie 70 lat temu wsi bojkowskich? Niewątpliwie wygodnym rozwiązaniem byłoby nazwanie go po prostu krajobrazem seminaturalnym w rozumieniu P.A. Bakker'a (1979) lub quasikulturowym, który U. Myga-Piątek (2012) definiuje jako stadium ewolucyjne między krajobrazem naturalnym i kulturowym lub jako stan zachowania cechujący współczesny typ funkcjonalny krajobrazów kulturowych chronionych. Pojemność znaczeniowa tych terminów jest jednak zbyt duża, aby za ich pomocą udało się oddać specyfikę przedmiotu naszych rozważań.

Znacznie większe możliwości daje, przeżywające w ostatnich latach spektakularny renesans, usankcjonowane prawnie pojęcie krajobrazu kulturowego, definiowane jako *postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka* (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.). Obecnie coraz częściej postuluje się jednak odejście od sztywnego, rozłącznego podziału realnie istniejących krajobrazów na naturalne i kulturowe, bowiem większość z nich zawiera w swej strukturze elementy naturalne i jednocześnie nosi piętno wpływu człowieka (Richling, 2006). M. Pietrzak (2006, s. 115) idzie o krok dalej i zadając przewrotne pytanie – *czy istnieją krajobrazy kulturowe?* – stwierdza, że *de facto wszystkie krajobrazy są krajobrazami kulturowymi*. Częścią kultury jest bowiem osvajanie natury, zaś krajobraz naturalny może być częścią regionu kulturowego, gdyż to człowiek nadał mu znaczenia i wartości (Orłowska, 2005). To oznacza, że *przyroda nie jest tylko i wyłącznie naturą, boskim bytem „bezczasowym i niezmiennym”, lecz również bytem społecznie konstruowanym i przetwarzanym* (Połomski, 2010, s. 14). Jak pisała przed laty M. Dobrowolska (1948, s. 156), *krajobraz kulturowy stanowi bowiem syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. On to odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie i szybkość przeobrażeń, zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego*. W podobnym nurcie wypowiadał się Z. Jabłoński (1998, s. 36), pisząc że *zharmonizowany krajobraz kulturowy na poziomie lokalnym, z całą zawartością dziedzictwa historycznego, jest wyrazem ładu przestrzennego wspólnoty lokalnej lub też regionalnej*. Podejścia takie są zgodne z ideą jedności przyrody i kultury oraz koncepcją kompleksowej całości (*ensemble complexe*) autorstwa P. Vidal de la Blache'a (1922). Jego zdaniem krajobraz sensu lato jest wynikiem historii i kultury, które określają sposoby życia i relacje człowieka z przyrodą, zaś krajobraz kulturowy (*paysage humanise*) odzwierciedla to, jak poszczególne grupy ludzkie interpretują i wykorzystują swoje środowisko.

Pojęcie krajobrazu kulturowego jako takiego jest jednak zbyt ogólne i niezbędna jest jego wewnętrzna dyferencjacja. Spróbujmy więc przywołać kilka terminów relatywnie najbliższych znaczeniowo (co nie oznacza, że w pełni tożsamy) omawianym obszarom opuszczonych wsi bojkowskich. Pierwszy z nich, „krajobraz zamarłych kultur”, stanowi część interesującego podziału typologicznego opracowanego przez M. Dobrowolską (1948) według kryterium genetycznego, wynikającego z rozwoju i układu kultur oraz bazującego na uprzednim określeniu chronologii poszczególnych elementów i oddzieleniu form historycznych od współczesnych⁵⁷². S. Bernat (2006), prowadząc badania w dolinie Bugu, wyróżniał „krajobrazy zanikłe” (czyli utracone, zaginione, istniejące w przeszłości, jak np. małomiasteczkowe zabudowy z rynkami i charakterystycznymi obiektami) oraz „zanikające”, z których współcześnie rugowane są pewne elementy składowe (np. wiejskie krajobrazy rolnicze). Uzupełnieniem tego podziału były

⁵⁷² M. Dobrowolska (1948) wydzieliła ponadto następujące typy krajobrazów: jednorodne pod względem kulturowym, o ewolucyjnym układzie kultur, rewolucyjnie przetworzone, kultur naniesionych bezpośrednio na geograficzne podłoże oraz kultur naniesionych na podłoże dawnych kultur.

krajobrazy „nowe”, „stabilizowane” (w praktyce wyłącznie obszary chronione) i „rozwijające się”. W. Vos i H. Meekes (1999) w swojej typologii posługiwali się terminem „marginalized vanishing landscape: landscape as a ruin”, określając tak obszary wiejskie opuszczone przez ludność i objęte procesami sukcesji wtórnej, czyli de facto najbliższe znaczeniowo omawianym wsiom. Podobnych określeń i zwrotów używają też inni badacze, czego najlepszym dowodem jest zbiór prac pod znamienym tytułem *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy* (Chylińska i Łach, 2010).

Jak już wspomniano, podobieństwo nie oznacza jednak pełnej synonimii, a tym samym nie umożliwia zawłaszczenia terminu. Przykładowo S. Kulczyk (2010) dzieli „krajobrazy ginące” (zarówno przyrodnicze, jak i kulturowe) na „zagrożone”, „odtworzone” (zrekonstruowane fizycznie lub mentalnie) oraz „zaginione”. Największą wartością tych ostatnich są elementy materialne będące świadectwem stanu poprzedniego, czyli w pewnym stopniu można by zaliczyć do tej grupy także omawiane obszary wiejskie trwale opuszczone przez ludność. Podobnie zresztą jak do grupy „krajobrazów przemijających” w ujęciu K.H. Wojciechowskiego (2010), chociaż nie wynika to explicite z tekstu opracowania. Wśród planistów popularny jest również termin „krajobraz reliktowy” (poprawniej: krajobraz o cechach reliktowych), który charakteryzuje stabilna funkcja i skostniała forma, nabierająca nowych wartości przez kontrast ze zmieniającym się otoczeniem (por. Dobrowolski, 1970).

Z. Jabłoński (1998), przedstawiciel nurtu estetycznego w geografii krajobrazu, zaproponował wydzielenie „krajobrazów współczesnych i historycznych układów ruralistycznych” jako jednego z gatunków typologicznych krajobrazów kulturowych naruszonych. Określenie to jest bliskie znaczeniowo omawianym jednostkom przestrzennym historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej, ale jednocześnie związane z trwale istniejącą dysharmonią, wskazującą na *nieodwracalne procesy utraty – ubytku krajobrazów (przyrodniczych i kulturowych) zarówno w sensie ilościowym, jak i jakościowym (wizualnym, materialnym, funkcjonalnym, mentalnym, semiotycznym, itp.)* (Myga-Piątek, 2012, s. 10-11). W przypadku opuszczonych wsi bojkowskich trudno jednak mówić o całkowitym zaniku wspomnianych zasobów. Przykładem są doliny w Bieszczadach Wysokich, które wciąż cechują się współistnieniem kultury, tradycji i kanonu miejsca, bowiem:

- są obszarami o samoistnym bycie (ekosystemy dolinne),
- są wnętrzami krajobrazowymi, bowiem mają fizjonomiczne otoczenie, stanowiące zarazem obiektywne ograniczenia formy,
- mają swoją kulturę (np. drogi, tarasy rolne czy cmentarze są przedmiotami, a doliny miejscami, więc wspólnie tworzą niezbędny dla tej cechy dualizm),
- mają swoją tradycję (są częścią przestrzeni o określonej tożsamości),
- zawierają pewne konteksty (przyrodnicze, krajobrazowe, kulturowe), które składają się na stopień percepcji przez człowieka,
- mają określoną postać (doliny śródgórskie).

Interesujące interpretacje socjologiczne przedstawił S. Schama (1996, za Połomskim, 2010), wyróżniając „krajobraz pogranicza”, w obrębie którego mamy do czynienia ze współistnieniem różnych, czytelnych jedynie fragmentarycznie przeszłości, a także „krajobraz śmierci” związany z tragicznymi

wydarzeniami lat 40. XX w. (eksterminacja ludności żydowskiej, akcje wysiedleńcze, walki z Ukraińską Powstańczą Armią).

Warto odnotować także ujęcie typowo przyrodnicze przedmiotowego zagadnienia. Wybitny geobotanik J.B. Faliński (1986), stosował termin „krajobraz wyzwolony” do opisu sukcesji wtórnej na nieużytkach porolnych w obrębie ekosystemów powstałych w wyniku permanentnej presji człowieka oraz od tej presji uwolnionych.

J. Wolski (2007, s. 15), w świetle wyników badań prowadzonych od połowy lat 90. XX w. w Bieszczadach, zaproponował termin „dawny krajobraz wiejski”, który zdefiniował nominalnie jako *obszar funkcjonalnie i przestrzennie związany ze wsią opuszczoną przez ludność, charakteryzujący się: (a) zanikiem lub silnym zaburzeniem sztucznie narzuconego stanu równowagi, spowodowanym trwałym lub czasowym przerwaniem bądź znacznym ograniczeniem działalności gospodarczej człowieka, (b) przepływem materii, energii i informacji między układem krajobrazowym i społeczeństwem zbliżonym do zera (interakcje zamierające) lub nieustabilizowanym w wyniku wtórnych oddziaływań antropogenicznych, (c) dominacją swobodnych lub wspomaganych przez człowieka procesów przyrodniczych, w tym będących pośrednią konsekwencją przerwanej działalności gospodarczej, (d) obecnością zachowanych elementów kultury materialnej wciąż w różnym stopniu wpływających na funkcjonowanie krajobrazu.*

Czynnikami determinującymi istnienie, zdefiniowanych powyżej, dawnych krajobrazów wiejskich jako bytów materialnych (obiektywnych), a nie wyłącznie kategorii porządkujących, są formy i natężenie wtórnej (powojennej) antropopresji, wpływające na możliwość regeneracji naturalnych jednostek przestrzennych⁵⁷³. Czy jednak obecna, materialna postać dawnego krajobrazu wiejskiego upoważnia nas do mówienia o istnieniu wyraźnego kontinuum w sensie czasu, przestrzeni, zjawisk i procesów czy też raczej mamy do czynienia z zupełnie nowym bytem, będącym efektem z jednej strony naturalnego dążenia przyrody do eliminacji efektów działalności człowieka, a z drugiej – wtórnej antropopresji?

Według F. Kienasta (1993) aktualny krajobraz jest tylko chwilowym stanem w całej historycznej ewolucji. Także O. Berninger (1975, s. 37) twierdzi, że *obecny krajobraz jest „migawkowym zdjęciem” w jego zmiennym [...] nie zakończonym rozwoju.* Zdaniem P. Trojana (1980), zmiany w obrębie najmniejszych jednostek typologicznych nie mają znaczącego wpływu na całą strukturę wewnętrzną, która po zaniku antropopresji może powrócić do stanu pierwotnego. Tym samym wszystkie przekształcenia krajobrazu, które nie powodują jego nieodwracalnej

---

⁵⁷³ Regeneracja jest efektywna wówczas, gdy oddziaływania destrukcyjne doprowadzą jedynie do obniżenia wydajności procesów (degradacji), zmiany mechanizmów przepływu materii i energii (dysfunkcji) lub zmiany struktury (dekompozycji). Staje się natomiast niemożliwa lub nieopłacalna (czyli wymaga zbyt wielu zabiegów wspomagających) w przypadku całościowej degradacji krajobrazu, przejawiającej się całkowitym rozpadem zależności między składnikami, zanikiem mechanizmów stabilizujących i zdolności samoregulacyjnych oraz nieodwracalnym obniżeniem potencjału biotycznego (Lach, 1984; Kostrowicki, 1992; Kowalczyk, 1997). Tempo regeneracji warunkowane jest ponadto różną podatnością komponentów środowiska na zmiany – zarówno te naturalne i długookresowe, jak i krótkoterminowe o charakterze oscylacyjnym, często związane właśnie z różnymi formami działalności gospodarczej człowieka.

degradacji, mają jedynie charakter przejściowy, zaś istniejące układy antropogeniczne można określić jako niestabilne.

Innego zdania jest M. Dobrowolska (1948, s. 156, 158), pisząc że *społeczeństwo pozostawia w krajobrazie w każdym okresie historycznym obraz swej epoki, ściślej mówiąc obraz swego sposobu przystosowania do warunków siedliska, składający się z elementów przetrwałych i reliktyw krajobrazowych nie związanych z życiem dzisiejszym*. Także Z. Myczkowski (1998) i U. Myga-Piątek (2005, 2012) stwierdzają, że każdy krajobraz zachował w jakimś stopniu ślady lub elementy pochodzące z różnych epok dziejowych i będące świadectwem historycznej ewolucji – przestrzeni i danej kultury. Składowe tej specyficznej stratyfikacji przestrzennej łącznie tworzą tradycję i kulturę miejsca (czynniki związane z całokształtem nawarstwień historycznych i mające swój aktualny wyraz w krajobrazie) oraz kanon, czyli formę (obraz) miejsca o obecnej lub źródłowo udokumentowanej postaci postrzeganej przez człowieka. Można więc mówić o pamięci krajobrazu – to co widzimy współcześnie jest następstwem, dziedzictwem wcześniejszych sposobów gospodarowania (Haines-Young, 2005 za Reger i in., 2007).

Z powyższymi rozważaniami ściśle związana jest trwałość krajobrazu, opisywana przez stabilność charakterystyk wewnętrznych w warunkach względnie niezmiennego otoczenia oraz zdolność do powrotu do stanu oryginalnego po zakończeniu oddziaływania czynników zewnętrznych (długotrwałych, permanentnych zaburzeń lub krótkotrwałych, jednorazowych zakłóceń). O dużej trwałości można mówić w sytuacji, gdy przerwanie oddziaływań zewnętrznych nie powoduje w krótkim czasie powrotu do sytuacji wyjściowej, czyli utraty poprzednich i nabycia nowych (pierwotnych) cech. Jak jednak słusznie zauważa J. Balon (2006), pełna trwałość krajobrazu w rzeczywistości nie istnieje, bowiem immanentną cechą stabilności w przyrodzie jest dynamika.

Niewątpliwie kolejne ślady, stanowiące świadectwo kontinuum strukturalno-funkcjonalnego i widoczne obecnie w warstwie materialnej, wraz z upływem czasu ulegają zatarciu. Proces zanikania ma przebieg asynchroniczny i jego tempo jest różne w przypadku poszczególnych elementów składowych krajobrazu. Decydującym czynnikiem jest więc z pewnością czas w rozumieniu historycznej ewolucji krajobrazów. Przyjmując bowiem odpowiednio długi horyzont czasowy (dziesiątki lub setki lat) oraz całkowicie naturalny przebieg procesów relaksacji⁵⁷⁴ można założyć, że wszystkie bezpośrednie świadectwa i pośrednie następstwa dawnej działalności gospodarczej człowieka zostaną z krajobrazu trwale wyrugowane. Należy jednak wziąć pod uwagę, że część charakterystyk systemu może powrócić co najwyżej do stanu bliskiego, ale nie identycznego z początkowym. Przyroda będzie więc dążyła do zatarcia „antropogenicznych blizn”, wykorzystując jednak nowe ścieżki rozwoju i tworząc nowe jakości, które strukturalnie i funkcjonalnie są wprawdzie znacznie bliższe stanom naturalnym niż sztucznym, jednak nie są z nimi w pełni tożsame. Czy w takiej sytuacji można mówić

⁵⁷⁴ W praktyce takie podejście wyklucza jakąkolwiek ingerencję człowieka, w tym rekultywację gruntów, tworzenie systemów alternatywnych i restytucję (przywracanie do stanu naturalnego), rewaloryzację, rehabilitację i pielęgnację (poprawę i utrwalenie z możliwością przekształceń, np. koszenie i ekstensywny wypas prowadzony w niewielkiej obsadzie, mający znaczenie ekologiczne) oraz ochronę zachowawczą (bezw warunkowe zachowanie).

o całkowitym wyczyszczeniu pamięci krajobrazu? Czy nowe byty faktycznie stanowiłyby swoistą tabula rasa? W warstwie materialnej, przynajmniej teoretycznie – tak, ale w warstwie informacyjnej – zdecydowanie nie.

Ponad wszelką wątpliwość można także stwierdzić, że w przypadku historycznej Bojkowszczyzny Zachodniej nie powinno się mówić o naturze w oderwaniu od kultury i odwrotnie. Występujący obecnie dawny krajobraz wiejski wciąż nosi wyraźne piętno kilkusetletniej gospodarki człowieka. Piętno dobrze widoczne w postaci śladów dawnych dróg, zabudowy rolniczej stoków, pozostałości zabudowy mieszkalno-gospodarczej i obiektów sakralnych, przekształceń w sferze biotycznej czy poziomach glebowych, ale także to bardziej ukryte, którego świadectwem jest np. ewolucja procesów morfogenetycznych będąca pośrednim następstwem zmian pokrycia terenu i użytkowania ziemi. To tutaj materialne rudymenty nasycone są wartościami symbolicznymi, a procesy przyrodnicze doprowadziły do unikatowego na skalę Europy zaaranżowania przestrzeni. To tutaj krajobraz stanowił tło, a obecnie jest wynikiem dziejów (Vincenz, 1980), swoistym palimpsestem i zarazem najtrwalszym pomnikiem społeczności (Dubos, 1986), rzeźbionym przez nią samą na miarę potrzeb i możliwości przez ponad pięć wieków (Wojciechowski, 2001).

Literatura

- Bakker P.A., 1979, *Vegetation Science and Nature Conservation* (w:) M.J. Werger (red.), *The Study of Vegetation*, Junk Publishers, The Hague, s. 249-288.
- Balon J., 2006, *Stability of the natural environment as a subject of geocological research* (w:) A. Richling, B. Stojek, M. Strzyż, I. Szumacher, A. Świercz (red.), *Regionalne Studia Ekologiczno-Krajobrazowe*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 16, 1, s. 101-114.
- Bernat S., 2006, *Dokumentowanie ginących krajobrazów* (w:) P. Gierszewski, M.T. Karasiewicz (red.), *Idee i praktyczny uniwersalizm geografii*, *Geografia fizyczna*, Dokumentacja Geograficzna, 32, s. 14-19.
- Berninger O., 1975, *Historia krajobrazu* (w:) Z. Obmiński (red.), *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*, PWRiL, Warszawa, s. 37-48.
- Chylińska D., Lach J. (red.), 2010, *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego UW, Wrocław.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, *Przegląd Geograficzny*, 21, 3-4, s. 151-203.
- Dobrowolski K., 1970, *Studia nad teorią kultury ludowej. Zagadnienie reliktu kulturowego w świetle materiałów źródłowych z południowej Małopolski* (w:) W. Antoniewicz (red.), *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, 8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław –Warszawa–Kraków, s. 165-210.
- Dubos R., 1986, *Pochwała różnorodności*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Faliński J.B., 1986, *Sukcesja roślinności na nieużytkach porolnych jako przejaw dynamiki ekosystemu wyzwolonego spod długotrwałej presji antropogenicznej*, *Wiadomości Botaniczne*, 30, 1, s. 25-50.
- Górka A., 2011, *Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu* (w:) S. Bernat (red.), *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 15, s. 248-258.

- Haines-Young R., 2005, *Landscape pattern: context and process* (w:) J.A. Wiens, M. Moss (red.), *Issues and Perspectives in Landscape Ecology*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 103-111.
- Jabłoński Z., 1998, *Ochrona dziedzictwa historycznego w krajobrazie a działalność samorządów terytorialnych* (w:) Z. Jabłoński, W. Tomaszewski (red.), *Ochrona wartości przyrodniczych i kulturowych – metodyka opracowań studialnych*, Przegląd Regionalny, 3, 1, s. 33-42.
- Kienast F., 1993, *Analysis of historic landscape patterns with GIS – a methodological outline*, *Landscape Ecology*, 8, 2, s. 103-118.
- Kopczyński K., 2009, *Edukacyjne walory krajobrazu kulturowego* (w:) S. Piechota (red.), *Turystyka a ochrona środowiska przyrodniczego – stan i perspektywy badań*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 25, s. 53-62.
- Kostrowicki A.S., 1992, *System „człowiek-środowisko” w świetle teorii ocen*, *Prace Geograficzne*, IGI PAN, 156, Warszawa.
- Kowalczyk A., 1997, *Odporność naturalna krajobrazów na różne typy przekształceń* (w:) A. Richling, J. Lechnio, E. Malinowska (red.), *Zastosowania ekologii krajobrazu w ekorozwoju*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 1, s. 45-48.
- Kulczyk S., 2010, *„Ginące krajobrazy” a turystyka – wzajemne korzyści czy konflikty?* (w:) D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego UW, Wrocław, s. 43-49.
- Lach J., 1984, *Geomorfologiczne skutki antropopresji rolniczej w wybranych częściach Karpat i ich Przedgórze*, *Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie*, 66.
- Myczkowski Z., 1998, *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, *Monografia*, ser. Architektura, 242.
- Myga-Piątek U., 2005, *Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych* (w:) U. Myga-Piątek (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 4, s. 40-53.
- Myga-Piątek U., 2012, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Orłowska E., 2005, *Kulturowy aspekt badań geograficznych* (w:) U. Myga-Piątek (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 4, s. 55-64.
- Pietrzak M., 2006, *Krajobraz – między naturą a kulturą (czy istnieją krajobrazy kulturowe?)* (w:) W. Wołoszyn (red.), *Krajobraz kulturowy – cechy, walory, ochrona*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, s. 115-117.
- Plit F., 2011, *Krajobraz kulturowy – czym jest?* *Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW*, Warszawa.
- Połomski K., 2010, *Miejsce i przestrzeń. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Reger B., Otte A., Waldhardt R., 2007, *Identifying patterns of land-cover change and their physical attributes in a marginal European landscape*, *Landscape and Urban Planning*, 81, 1-2, s. 104-113.
- Richling A., 2006, *Czy istnieją krajobrazy naturalne i kulturowe?* (w:) W. Wołoszyn (red.), *Krajobraz kulturowy – cechy, walory, ochrona*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, s. 119-122.
- Schama S., 1996, *Landscape and Memory*, A.A. Knopf, New York.
- Trojan P., 1980, *Homeostaza ekosystemów*, Ossolineum, Wrocław.
- Vidal de la Blache P., 1922, *Principes de géographie humaine*, Armand Colin, Paris.
- Vincenz S., 1980, *Z perspektywy podróży*, Wyd. Znak, Kraków.

- Vos W., Meekes H., 1999, *Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future*, Landscape and Urban Planning, 46, 1-3, s. 3-14.
- Wojciechowski K.H., 2001, *Cechy krajobrazu kształtowane stylem życia* (w:) U. Myga-Piątek (red.), *Krajobraz kulturowy. Idee, problemy, wyzwania*, WNoZ UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s. 154-159.
- Wojciechowski K.H., 2010, *Wartości i walory krajobrazów przemijających i efemerycznych* (w:) D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego UW, Wrocław, s. 37-42.
- Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 214, Warszawa.
- Wolski J., 2009, *Następstwa zaniku antropopresji na obszarach górskich – dyskusja zależności „proces a region” w ujęciu różnoskalowym*, Przegląd Geograficzny, 81, 1, s. 47-73.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.).